

Варшава, 6 лютого 2023 р

ВІДГУК

офіційного опонента

на дисертацію Разиграєва Олега Володимировича

**«Становлення та розвиток пенітенціарної системи на Волині
та в Галичині у 1918–1939 роках»,**

**подану на здобуття наукового ступеня доктора історичних наук за
спеціальностями 07.00.01 – історія України, 07.00.02 – всесвітня
історія**

Подана Олегом Разиграєвим дисертація безперечно підготовлена на актуальну наукову проблематику, пов'язану з новітньою історією України та Польщі й присвячена становленню та розвитку пенітенціарної системи на Волині та в Галичині у 1918–1939 рр. Власне, у вступній частині дисертації автор вичерпно обґрунтовує актуальність реалізованої теми та її зв'язок із дослідницькими програмами та проектами, що реалізуються на сьогодні в українській та закордонній історіографії. О. Разиграєв вдало сформулював мету та дослідницькі завдання роботи, серед яких найважливішими є реконструкція структури та аналіз функціонування пенітенціарної системи в українських землях, які у міжвоєнний період перебували у кордонах Другої Польської Республіки. Загалом, вступна частина дисертації містить усі необхідні елементи.

Не викликають заперечень теоретико-методологічні засади дослідження. Олег Разиграєв чітко обґрунтовує методи нагромадження й опрацювання використаних у роботі матеріалів і методику аналізу зібраного вихідного матеріалу. Дисертант переконливо вказує на необхідність використання міждисциплінарної методології, посилаючись

на досягнення різних субдисциплін історичної науки (передусім, соціальної історії, регіональної історії, історії права, історії повсякденності), а також потребу звернення до доробку інших дисциплін гуманітарних та соціальних наук – особливо соціальної антропології, культурної антропології та соціології. Ознайомлення з рецензованою роботою дає позитивну верифікацію задекларованого методологічного інструментарію, поданого на початку дослідження.

Автор цілком справедливо підкреслює інноваційний характер наукового проекту, тобто його новизну. Він зазначає, що українська історіографія пенітенціарної системи Другої Речі Посполитої акцентувала увагу на показі польської в'язниці як інструменту репресивної національної та соціальної політики щодо українців та інших національних меншин. Тому дослідники зосередилися на вивченні політичної злочинності та середовища політичних в'язнів (до 1990 р. комуністичних, а потім, також, із незалежницьких кіл). Натомість, кримінальна (так звана «посполита») злочинність, яка, власне, і була причиною переважної більшості випадків позбавлення волі, майже не присутня у полі зору дослідників.

Другим аспектом, який визначає новаторський характер дисертації, є підхід до теми як до дослідницької проблеми, насамперед у сфері соціальної історії – субдисципліни історичної науки. Це дозволило автору поглянути на проблему пенітенціарної системи не лише в інституційному аспекті (організація пенітенціарної системи, структура пенітенціарних установ, статистичний аналіз пенітенціарного персоналу та засуджених тощо), але й «знизу» – через призму аналізу в'язниці як інституту суспільного життя.

Важливою частиною вступу є інформація про викладення результатів проміжних досліджень і попередніх висновків у вигляді публікацій (монографій, наукових статей, матеріалів наукових семінарів та конференцій), а також під час виступів на численних наукових

зібраннях та конференціях в Україні та за її межами. Значним досягненням Олега Разиграєва можна вважати відображення основних результатів дослідження у 23-х наукових працях, у тому числі в одноосібній монографії, розділі у колективній монографії (опублікованій в Польщі), 12 статей у фахових виданнях України та 9 – у періодичних виданнях за кордоном. Варто відмітити, що 6 публікацій уміщено в журналах, які індексуються в міжнародних базах Scopus та Web of Science, зокрема у провідному історичному часописі України – «Українському історичному журналі», що була присвячена щоденному життю в'язнів у тюрмах Волині та Східної Галичини у 1918–1939 рр. Додатково відображають результати дисертації 27 наукових публікацій. Ознайомлення з публікаціями О. Разиграєва засвідчує відображення в них теми дисертації у повній мірі, високий науковий рівень автора, оригінальні результати дослідження та широкий інтерес наукової спільноти до досліджень дисертанта.

Структура оцінюваної роботи є логічною й цілком відповідає обраній темі та меті. Розлогий перший розділ (с. 34–97) розпочинається детальним аналізом стану досліджень, враховуючи широкий суспільно-політичний контекст функціонування пенітенціарної системи Волині та в Галичині у міжвоєнний період. Олег Разиграєв під час аналізу різних аспектів історії Польщі, польсько-українських взаємин, загальної історії в'язниць у Росії, Австро-Угорщині та Європі у ХІХ і ХХ століттях демонструє дуже добре розуміння української, а також польської, російської, білоруської та англійської наукової літератури. Завдяки цьому він всебічно аналізує та інтерпретує використані та критично оцінені ним спеціальні наукові тексти, що стосуються історії пенітенціарних систем на польських територіях «доби поділів», історії в'язниць у міжвоєнній Польщі, зокрема, на українських територіях, які перебували в межах Другої Речі Посполитої. Тому цілком переконливим є остаточний висновок О. Разиграєва про те, що дослідження

пенітенціарної системи на Волині та в Галичині є не лише слабкими, але й позначеними сильною стигмою ідеологічних та політичних інтерпретацій. Відтак, реалізація задекларованої дослідницької мети вимагала комплексних і розгорнутих джерельних пошуків.

У пошуках джерельних матеріалів О. Разиграєв провів глибокі дослідження в численних українських та закордонних архівах. Особливо багато важливих документів було віднайдено у Центральному державному архіві вищих органів влади та управління України, Центральному державному архіві громадських об'єднань України, Галузевому архіві Служби безпеки України, Центральному державному історичному архіві у Львові, державних архівах Волинської, Тернопільської, Львівської, Івано-Франківської та Рівненської областей. Що стосується закордонних архівів, то ґрунтовні дослідження автор дисертації здійснив у польських архівних установах, зокрема: Архіві нових актів, Центральному військовому архіві, Національному цифровому архіві, Національному архіві у Кракові, державних архівах у Ченстохові, Каліші, Кельце, Кракові, Любліні, Перемишлі, Жешуві, Варшаві та Замості. Значний пласт документального матеріалу О. Разиграєв віднайшов у білоруських обласних державних архівах у Бресті та Гродно, Центральному державному архіві Литви у м. Вільнюсі. У вищезгаданих установах О. Разиграєв знайшов багаті матеріали, що ілюструють становлення та функціонування пенітенціарної системи Польщі в 1918–1939 рр. як на центральному рівні, так і на рівні окремих тюрем країни. Другим важливим видом джерельного матеріалу для автора рецензованої праці були нормативно-правові матеріали, які в переважній більшості опубліковані у спеціальних журналах чи збірниках. Це закони та постанови, циркуляри та розпорядження, що формували та модифікували пенітенціарну систему на всіх її рівнях.

Третій тип джерел, використаний при розробці теми, – це багаті матеріали, отримані в результаті широкого аналізу преси, неперіодичних

публіцистичних і наукових видань. Матеріали тогочасної преси та аналітичної літератури містять багато цінної інформації, що ілюструє явища, які залишилися поза межами висвітлення офіційної документації, котра зберігається в архівах. Зокрема, це стосується ставлення громадськості до питань політики держави щодо різних видів злочинності та функціонування кримінально-виконавчої системи. В цьому контексті вагомими є публікації в пресі, пов'язані з діяльністю капелана українських в'язнів, переважно політичних, Осипа Кладочного. Не менш важливий зміст містять матеріали преси та журналістики щодо резонансних подій, пов'язаних із пенітенціарною системою – наприклад, обставини виконання смертного вироку членам ОУН В. Біласу та Д. Данилишину наприкінці 1932 р. Останній тип джерел, використаних О. Разиграєвим, становлять документи особистого походження – листування, щоденники та спогади людей, які мали прямий чи опосередкований досвід роботи з польською пенітенціарною системою.

Поза сумнівом, можна стверджувати, що матеріал, зібраний у результаті великої роботи та трудомістких архівних і бібліотечних пошуків, є достатньою базою для всебічного викладу задекларованої теми дослідження. Багатий і різноманітний джерельний матеріал дав змогу О. Разиграєву надзвичайно точно реконструювати функціонування пенітенціарної системи на українських землях, що перебували в межах Другої Речі Посполитої, а також самостійно інтерпретувати досліджувану історичну проблему. Завершується перший розділ характеристикою теоретико-методологічних засад. Обраний автором методологічний інструментарій є цілком логічним та переконливим, про що ми вже вказували на початку відгуку.

Основні наукові положення та результати своїх багаторічних досліджень О. Разиграєв викладає у чотирьох наступних розділах. Другий розділ (с. 98–166) присвячений пенітенціарній системі Другої Речі Посполитої. На основі аналізу наукової літератури з цього питання, а

також використання самостійно зібраних джерел, автор характеризує пенітенціарну систему на польських землях до 1918 року, а потім висвітлює найважливіші етапи розвитку пенітенціарної системи уже в незалежній Польщі. Він слушно вказує на важливість розпорядження президента Другої Речі Посполитої І. Мосціцького від 1928 р., яке створило основу для подолання розбіжностей, що залишилися у спадок із часів поділів польських земель. Олег Разиграєв наголошує, що узагальнення досвіду двадцятилітньої незалежності та визначення напрямків реалізації сучасної пенітенціарної політики, яке містилося у липневому розпорядженні президента з 1939 року, не було реалізовано.

У подальшій частині другого розділу автор висвітлив: численні питання, пов'язані з матеріальними аспектами функціонування в'язниць у Польщі – їх цивілізаційний стан, місткість, можливість реалізації сучасної політики ресоціалізації тощо; подав загальну характеристику персоналу пенітенціарних установ; проаналізував структуру найважливіших пенітенціарних установ у різних регіонах Польщі (зокрема у Варшаві, Вільнюсі, Святому Хресті (біля м. Кельце), Вишничі, Равичі та ін.). Інформація та матеріали, що містяться в цьому розділі, становлять надзвичайно цінний контекст для аналізу регіону, який безпосередньо є предметом дослідження автора (Галичина і Волинь).

Третій і четвертий розділи (с. 167–347) ґрунтуються на самостійно зібраних автором джерелах і містять упорядкований аналіз формування, організації, службового персоналу та функціонування в'язниць на Волині та в Галичині (розділ 3), а також характеристику їх соціального середовища – в'язнів (розділ 4). Крім того, обидва розділи містять також аналіз проблем, пов'язаних із перебуванням громадян Другої Речі Посполитої української національності в пенітенціарних установах, розташованих поза межами Західної України. Оскільки переважна більшість тез автора, як і наведені джерельні матеріали, є новаторськими, неможливо детально описати усі нові елементи конкретно-історичних

знань і знахідки загального характеру, котрі О. Разиграєв упровадив у історичну науку. Варто підкреслити, що його висновки та інтерпретації узгоджуються з технікою та методологією історичної науки та залишаються добре задокументованими. Найбільшими досягненнями цих розділів є:

- характеристика стану та еволюції пенітенціарної системи на Волині та в Галичині від часу перед Першою світовою війною до 1939 р.;
- аналіз відносин між центральними осередками пенітенціарної влади та її регіональними структурами в контексті вивчення інтеграційних процесів у Другій Речі Посполитій та збереження різноманітних регіональних відмінностей;
- представлення багатого матеріалу, який показує внутрішнє життя у в'язницях – починаючи від висвітлення середовища працівників в'язниць, характеристики різних груп ув'язнених (з особливим акцентом на політв'язнів), відносин між персоналом та ув'язненими, охорони здоров'я та соціального забезпечення до матеріальних побутових умов;
- аналіз важливої проблеми перебування українських в'язнів у тюрмах поза межами Західної України (Святий Хрест, Вронки, Равич та ін.).

У п'ятому розділі (с. 348–409) рецензованої дисертації автор розглядає діяльність громадсько-політичних організацій, спрямованих на допомогу ув'язненим та захист їхніх прав. Значну роль у захисті прав в'язнів відігравали парламентарі, які оприлюднювали справи з трибуни сейму або безпосередньо зверталися до органів влади різних інстанцій. Автор відмовляється від поділу суспільно-політичних структур на національну та регіональну перспективи, що належить визнати цілком виправданим. На нашу думку, це перш за все тому, що вказані організації зазвичай діяли у загальнонаціональному масштабі, а їхні регіональні осередки переслідували одні й ті самі конкретні цілі незалежно від того, чи була в'язниця у Вільнюсі, Бидгощі чи Львові. Переважна більшість

громадсько-політичних організацій зосереджувала свою діяльність на допомозі політв'язням. Єдиною, але водночас найбільшою з усіх, організацією, яка опікувалася кримінальними в'язнями, було товариство «Патронат». До нього увійшли численні відомі представники інтелігенції та багато працівників судових органів. Спільним для всієї країни та досліджуваного регіону є загальний висновок цього розділу – реальні можливості покращення умов утримання та реалізації громадянських прав ув'язнених були незначними.

Невід'ємною частиною дослідження є додатки (с. 566–600). Автор подав тут низку основних даних та відомостей, отриманих під час дослідження, щодо структури в'язниць у Польщі, кількості персоналу та ув'язнених, з особливим наголосом на політичних в'язнях. У додатках розміщено також копії особливо цінних архівних документів, зокрема діловодних справ та фотографій видатних українських громадсько-політичних діячів міжвоєнного періоду.

Висновки, викладені у прикінцевій частині дисертації, є логічними, повними та цілком узгоджуються з темою, метою та дослідницькими завданнями. Дисертація Олега Разиграєва поза будь-яким сумнівом є міждисциплінарним науковим дослідженням високої якості як з точки зору практикуму та методології історичної науки, так і вдалого використання здобутків інших гуманітарних та соціальних дисциплін. Представлене дослідження становить вагомий внесок у розвиток української та світової історіографії (особливо польської та білоруської) у контексті політичної та соціальної історії Центрально-Східної Європи першої половини ХХ ст.

Автором зібрано багатий джерельний матеріал, який дозволяє реконструювати низку аспектів історії пенітенціарної системи Другої Речі Посполитої, з особливим наголосом на українських землях, що опинилися в міжвоєнний час у межах Польської держави, зокрема: характер та еволюцію пенітенціарної політики, котра перебувала на шляху від

традиційної ізоляційної системи до сучасних стратегій соціальної реабілітації; роль політичного, релігійного та національного чинників у формуванні ставлення польської держави до громадян, які перебували у місцях позбавлення волі. Надзвичайно цікавими видаються висновки щодо розбіжностей між релігійною та національною політикою. Польська держава визнавала право на релігійне життя для в'язнів усіх конфесій і обрядів, у тому числі греко-католиків та православних, водночас послідовно підтримуючи полонізацію всіх сторін в'язничного життя. Охоронці безперечно послуговувалися польською мовою, навіть щодо в'язнів, які нею не володіли. Мовою освітнього та культурного тюремного життя була лише польська.

Настільки новаторська, обширна й насичена змістом праця обов'язково запрошує читача до дискусій.

1. Особливу дискусію у рецензента викликає трактування всього комплексу проблем, пов'язаних із місцем відособлення в Березі Картузькій – карним табором, створеним одразу після замаху на міністра внутрішніх справ Броніслава Перацького у 1934 році. Олег Разиграєв, чудово знаючи наукові дослідження з її історії та архівну документацію з білоруських архівів, трактує Березу Картузьку як частину польської пенітенціарної системи. При цьому він ігнорує фундаментальний і загальновідомий факт, що ув'язнення в Березі Картузькій відбувалося за адміністративними рішеннями, тобто поза судовою системою. У в'язниці працювали поліцейські, а не тюремна охорона. Таким чином, «Береза» стала відкритою «диверсією» проти верховенства права та судової системи Другої Речі Посполитої. Політична влада, яка не була в змозі впоратися з низкою політичних та соціально-економічних проблем, деякий час намагалася повністю підпорядкувати собі органи суду. Лише зустрівши сильний спротив, у 1934 році політична влада запровадила, здавалося б, ефективне рішення, яке насправді стало руйнівним для демократичного, заснованого на праві, конституційного порядку.

Наведені вище зауваги не знімають з польської держави відповідальності за Березу Картузьку, але, водночас, вони підкреслюють, що не всі державні інституції в 1930-х роках зазнали такої глибокої ерозії, як, наприклад, підконтрольний «санації» адміністративний апарат.

2. На наш погляд, автор міг би більше уваги звернути на інформацію, яка ілюструє міжнаціональні стосунки в польських тюрмах як у загальнонаціональному масштабі, так і у регіональному вимірі – Західній Україні. Наприкінці 1930-х років православні та греко-католики разом становили трохи більше 20 % всього населення Польщі, а разом з тим близько 30 % ув'язнених у тюрмах. Виникає питання про причини цього явища. Це могло бути результатом національної політики держави, а також соціальних чи цивілізаційних умов.

3. Надзвичайно цікавим та дискусійним є також питання ставлення тюремної охорони до українських в'язнів. При цьому, мабуть, важливою була не лише національність, а й соціальне становище в'язнів та вид скоєних злочинів. Сподіваємося, що це побажання буде взяте до уваги у подальших наукових студіях.

4. Наступна заувага суголосна попередній. Не менш цікавою й такою, яка заслуговує на глибше висвітлення, є тема взаємовідносин між в'язнями різних національностей, особливо у трикутнику українців, євреїв та поляків. Цю тему порушує у своїх працях польський історик Матеуш Родак.

5. Ще одне зауваження стосується окреслення територіальних рамок дослідження, які автор визначив землями Волині та Галичини. З тексту дисертації випливає, що під терміном «Галичина», автор позначає Східну Галичину. Водночас, у вступі Олег Разиграєв зазначає, що територіальні межі охоплюють усе Львівське воєводство (а отже, включно з Кольбушовою, де дуже важко знайти українця). Зрозуміло, це пояснюється великим інтересом автора до Сянока, але, водночас, викликає дискусію щодо місцевості Кросно. Видається, що, публікуючи

дисертацію, варто подумати про модифікацію назви в дусі, наприклад, «Українці в тюремній системі Другої Речі Посполитої», чи «Тюрми в Західній Україні» (при цьому варто пам'ятати й про Хелм).

6. Рекомендую Олегу Разиграєву в майбутньому більше уваги приділити питанню гендеру у функціонуванні пенітенціарної системи. Прошу звернути увагу на наступну наукову студію: M. Jankowska-Guściora, *Sytuacja uwięzionych kobiet w dwudziestuleciu międzywojennym*, «Rocznik Andragogiczny», 2014, nr 21, s. 379–388.

7. Рекомендую автору у подальшій науковій діяльності врахувати такі наукові позиції: K. Chmielewski, M. Pająk, *Organizacja więziennictwa polskiego (1918–1939)*, «Czasopismo Prawno-Historyczne», 2017, t. LXIX, z. 2, s. 181–195; B. Łabędzka, *Administracja i strażnicy więzienni w Polsce w latach 1918–1939*. Rękopis rozprawy doktorskiej. Kielce, 354 s.

Сформульовані вище зауваження та побажання жодним чином не применшують заслуг автора у розв'язанні важливої наукової проблеми. Слід також пам'ятати про дефіцит джерел, які дозволяють реконструювати внутрішнє життя в'язниць у міжвоєнній Польщі. Таким чином, зазначені зауваги не впливають на загальну позитивну оцінку дисертації. З огляду на існуючий стан досліджень і знань про пенітенціарну систему Другої Речі Посполитої, дисертацію Олега Разиграєва слід вважати видатним науковим досягненням. В українській історіографії вона може відіграти дуже важливу позитивну роль орієнтира для подальших досліджень злочинності, судової системи, органів юстиції та пенітенціарної системи на українських землях під більшовицьким, румунським та чехословацьким пануванням.

Реферат дисертації відображає її основний зміст, положення та висновки й не викликає заперечень.

Таким чином, представлена дисертація «Становлення та розвиток пенітенціарної системи на Волині та в Галичині у 1918–1939 роках» є

цілісним, логічним, завершеним науковим дослідженням, характеризується єдністю змісту, має високу практичну та теоретичну цінність, не містить академічного плагіату, відповідає принципам академічної доброчесності, а також чинним вимогам щодо такого виду кваліфікаційних робіт, зокрема «Порядку присудження та позбавлення наукового ступеня доктора наук» затвердженого постановою Кабінету Міністрів України № 1197 від 17 листопада 2021 р., а її автор – Олег Володимирович Разиграєв цілком заслуговує на присудження йому наукового ступеня доктора історичних наук за спеціальностями 07.00.01 – історія України, 07.00.02 – всесвітня історія.

**Доктор габілітований з історії, професор,
керівник відділу суспільної історії
XIX і XX століть Інституту історії
Польської академії наук**

Менджецький Владзімеж

*Туттис професор Влодзімеж
Мендзецького засвідуно.*

Керівник Секреторіату

KIEROWNIK
Działu Sekretariatów

E. Grabarczyk
Elżbieta Grabarczyk

6.02.2023.